

Alicja Nagórko

Humboldt-Universität zu Berlin

Philosophische Fakultät II

Institut für Slawistik

alicja.nagorko@rz.hu-berlin.de

ETNOLINGVISTIKA I KULTUREMI U MEĐUJEZIČNOM PROSTORU

Etnolingvistika kao jedna od novijih grana lingvistike još nije izradila instrumentarij za opis predmeta svojeg interesa. Taj opis doseže daleko izvan granica dosadašnjih leksikografskih opisa, a njegov obujam nameće nove metode i nove termine. Kao jedinica etnolingvističkog opisa predlaže se *kulturem*, čiji je naziv analogan terminima *fonem*, *morfem* i sl., te se raspravlja o njegovoj uporabi prvenstveno u poljskim i njemačkim radovima. Iako *kulturemi* funkcioniraju u određenoj kulturi, njihove su pune dimenzije vidljive tek u poredbenom pristupu. Leksikografska obrada *kulturema*, od kojih se u članku više pažnje posvećuje egzotizmima i ksenizmima, zahtijeva timski rad, dok rječnici *kulturema* moraju sadržavati elemente znanja iz jezika povijesti, kulture i sl.

Iako je inspiracija za nastanak etnolingvistike bila američka antropologija koja je Zapadu otkrivala egzotiku svijeta Indijanaca i njihovih jezika, u programu svojih istraživanja ona rijetko izlazi izvan anglo-američke zone. Doduše treba priznati da je Benjamin L. Whorf (1956) detronizirao zapadni indoeuropski tip gramatike, dokazujući da se sve ono što na osnovi analize samo tih jezika poprima razmjere kategorije općeljudskog mišljenja (kao što je gramatička podjela na imenice i glagole, koju je aristotelska logika prihvaćala u obliku opozicije subjekt:predikat), uopće ne mora odnositi na sve jezike. Budući da danas rijetko tko zaviruje u njegove radove, vrijedi navesti primjer. Dakle, u jeziku Nootka, na otoku Vancouveru, engleska rečenica *He invites people to a feast* / *On poziva ljude na gozbu* s dvodijelnom podjelom na subjekt i predikat dobiva otprilike strukturu: 'kuhano-oni-koji-jedu-ići-na-on-radi' (Whorf 1963:

43). Uostalom, da bismo dokazali da dvodijelnost sudova nije sveopća, ne moramo tražiti tako egzotične primjere. Dovoljno je posegnuti za primjerima rečenica koje se odnose na prirodne pojave u slavenskim jezicima tipa polj. *Świta. Zmierzcha się. Grzmi. Dnieje*.¹ U njima je nemoguće nadomjestiti subjekt čak ni pomoću zamjenice *to*, kako to čini njemački jezik (Es) i engleski (It), usp. njem. *Es dämmt.*, engl. *It is getting down*. naprema polj. **To świta. *To zmierzcha się*.²

Ipak, bez obzira na to, lingvistika je sklona pripisivati svojim otkrićima vrijednosti opće obvezujućih univerzalija. To se prije svega odnosi na semantiku i pragmatiku. U slučaju pragmatike upadljivo je na primjer kao osnovu ljubaznog vođenja konverzacije priznavati anglosaksonske norme koje reguliraju naše jezično ponašanje (Leech 1983), iako je ta sfera iznimno podložna specifičnim pravilima društvenog ponašanja, ograničenim na samo neke društvene skupine. I tako maksima takta usmjerena na sugovornika, prema Leechu (1983:131) nameće brigu za smještanje samoga sebe na ljestvici «gubitak – dobitak» (*cost-benefit*) blizu pola gubitaka, a sugovornika što bliže polu dobitaka. To označava među ostalim i zabranu bilo kojeg pritiska kao što je inzistiranje. Ipak, svatko tko je bio u doticaju s poljskom kulturom – bilo onom seljačkog ili plemićkog podrijetla – zna kako važnu ulogu za stolom igra negovaranje na jelo i piće. To je zapravo svojevrsna igra između domaćina i gosta, koja se sastoji u tome što je prvu ponudu trebalo odbaciti. Domaćin bi bez obzira na to trebao ponoviti pokušaj, a na nekadašnjim istočnim granicama Poljske taj se običaj zvao *prynuka*. Netko iz drugog kulturnog kruga mogao bi prvo odbijanje smatrati iskrenim aktom i osjetio bi se prinuđenim poštivati volju gosta u skladu s načelom nenarušavanja njegove osobne zone. Nesporazum je zajamčen – pomalo kao da su u nekoj sceni glumci u ruke dobili različite scenarije.

Etnolingvistika ne pretendira kreirati univerzalne istine. U njezinu je krugu interesa ono što je različito, a osviještenost o postojanju različitosti omogućuje zaobilazak mnogih zamki lingvocentrizma i etnocentrizma. Poredbene se metode ovdje same nameću. Predmet promatranja nije samo jezik i verbalni izričaj nego i kultura koja je široko shvaćena, kao složeni sustav znakova (u strukturalističkom shvaćanju) ili kao skup manje ili više osviještenih normi, uzora, vrijednosti i očekivanja (u antropološkom shvaćanju). Takav istraživački maksimalizam traži osjetljiv instrumentarij, bez kojega mu prijeti opasnost zapinjanja u

¹ Usp. hrv. *Dani se. Mrači se. Grmi. Sviće*.

² Ni u hrvatskom nije moguća dopuna subjekta koji nedostaje čak niti pomoću neutralnog 'to' ili 'ono' (BKS).

praznorječju. Jezikoslovac je s obzirom na stručnu pripremu orijentiran na jezično ponašanje (na tekst, kako su govorili strukturalisti), no danas se ipak krajnja predmetnost istraživanja u humanističkim znanostima odbacuje. Dominira uvjerenje da ne treba ostavljati po strani situaciju govorenja i mentalnih stanja govornika: ko-situacija, ko-tekst ne pripadaju samo opisu teorije govornih činova (kao ilokucije, perlokucije, implikature), nego i leksičkoj semantici (ako ništa drugo u obliku konotacije, značenjskih asocijacija, koje su poticaj za tvorbene operacije i značenjske promjene).

Psihoanaliza je utemeljila uvjerenje da je kultura «izvor patnje» (usp. naslov poznatog rada Sigmunda Freuda³) jer, kao protivnaaturi, stavlja omče na potpuno prirodne nagone i ljudske potrebe. Tako psihologizirani pogled može također dovesti do suprotnog tumačenja kulture – ne kao izvora nego kao projekcije ljudskih strahova i fobija. Konačno govoreći o kulturi mislimo ne samo na racionalne elemente – ona je u istoj mjeri i neracionalna pa čak i iracionalna. Upravo ta strana budi interes jezikoslovaca, što potvrđuje velik broj radova posvećenih stereotipima i «naivnoj» jezičnoj slici svijeta. Mnogi u stereotipima vide monstruma, no ipak ima i hladnog (racionalnog) pristupa, koji obraća pozornost na njihovu spoznajnu ekonomiju. Moguće je da ne znamo drugačije jer je u nama tako snažna privrženost prototipu – da se samo na taj, zdravorazumski način, razum može uhvatiti u koštac s kategorizacijom svijeta.

Ovaj podulji uvod bio je potreban kao priprema za ulazak u srž stvari: što prihvatiti kao jedinicu etnolingvističkih istraživanja? Prihvaćajući «leksikalističko» polazište možemo birati između termina koji se rabe u polonističkoj lingvistici kao što su «ključne riječi» (*słowa kluczowe* – A. Wierzbicka), «kolektivni simboli» (*kolektywne symbole* – M. Fleischer), a čak i «riječi – zastave» (*słowa sztandarowe*) kao oruđe političke borbe koje upotrebljavaju stranke, ali koje su istodobno i simboli vrijednosti («miranda» – ono što mora izazivati divljenje) i protuvrijednosti («kondemnanda» – ono što mora biti žigosano), iza kojih stoji društvo (W. Pisarek⁴). Sama već neko vrijeme rabim termin «kulturemi» (Nagórko 1994, 2004), svjesna njegove nedorečenosti. Stoga je ovaj tekst posvećen prikazivanju različitih shvaćanja toga termina koja se pojavljuju u literaturi. Budući da me zanima istraživanje njemačko-zapadnoslavenskog (poljskog) područja, usredotočit ću se na radove poljskih i njemačkih autora.

³ U prvom njemačkom izdanju: Sigmund Freud *Das Unglück in der Kultur* (1930), kasnije: *Das Unbehagen in der Kultur*, u cijelom svijetu rad je poznat pod engleskim naslovom: *Civilization and Its Discontents*, u Poljskoj: *Kultura jako źródło cierpień*.

⁴ U ovog je autora riječ o kalku iz njem. *Fahnenwörter* – usp. J. Klein, *Wortschatz, Wortkampf, Wortfelder in der Politik*, u: *Politische Semantik*, red. J. Klein, Opladen 1989.

Kod Els Oksaar (1988) *kulturem* se pojavljuje kao složena apstraktna jedinica koja dopušta izdvajanje i tipiziranje društvene interakcije (njihov empirički ekvivalent su *behavioremi*), u kojima izgovorene riječi prate neverbalne signale poput gesti, mimike, uzajamne prostorne bliskosti ili udaljenosti, načina ponašanja nametnutog društvenim ulogama, dobi, spolom i sl. Posebno me zanimala analiza komunikacije u kojoj su sudionici bili stranci i situacije u kojima, kako se pokazalo, poznavanje samo gramatičkih pravila i rječnika stranog jezika ne jamči potpuno sporazumijevanje. Ovdje je dakle bitan višestruki porredbeni aspekt, svijest da čak tako objektivne veličine kao što su vrijeme i prostor imaju svoju različitu kulturnu vrijednost, što znači da u različitim društvima odnos prema njima može biti posve različit. Dovoljno je spomenuti različit pristup točnosti ili prostornoj udaljenosti što pripada području proksemike. Prostorni odnosi su objektivni, geometrijski su isti za sve ljude, ali već njihova ocjena sadržava primjesu subjektivnosti jer se temelji na razlici u iskustvu i ustaljenim kulturnim normama⁵.

Konfrontacija sa stranim jezikom i kulturom istraživačima nameće potrebu usporedbe. To se izvanredno vidi u istraživačkom programu Anne Wierzbicke, koja je u razdoblju od 1961. do 1972. radila u Warszaw, a od 1972. do 1998. na Sveučilištu u Canberri. Znanstvenicu zanimaju ne samo razlike u kulturnoj pragmatici (čemu su vjerojatno najbliže Oksaarine analize), već i sam rječnik kao ključ za etničku kulturu. Naći ćemo kod nje komparativnu analizu takvih leksičkih jedinica kao što su rus. *duša*, engl. *soul* i *mind*, s nadovezivanjem na etnopsihologiju, pojam «domovine» u njemačkom, poljskom i ruskom jeziku kao dokaz teze da je rječnik ključ za razumijevanje povijesti i nacionalne kulture, poljski *kawał* i engleski *joke* kao znak različitih registara u objema kulturama i sl. (usp. Wierzbicka 1999). Osnova njezinih analiza je tekst, uključujući i lijevu književnost koju jako dobro poznaje, kao i promatranje društvenih ponašanja. Semantičke eksplikacije Wierzbicke znatno prekoračuju tradicionalne rječničke definicije poznate po minimalizmu. Znanstvenica ipak ne smatra potrebnim traženje novih termina za jedinice iz područja koje sama zove *etnosemantom*, *etnopragsmatikom* ili čak *etnosintaksom*.

Naziv *kulturem* nalazimo i kod Oždzyńskog (1993), i to u pojmovno-lexičkom značenju koje je tome lingvistu bliže od bihevioralnog, kao što se može pretpostaviti na osnovi primjera kulturema «cisza na morzu» ('morska tišina')

⁵ Baumgart (1997:173) navodi primjere shvaćanja udaljenosti ustaljene u ruskome jeziku, u kojemu se fraza *недалеко от Москвы* može odnositi na mjesto udaljeno čak i 300 kilometara od glavnog grada. Slično su i prema njezinu mišljenju obuhvatljiviji izrazi koji služe u ruskom kao mjere vremena kao нпр. *немедленно*, *тут же*, *срочно* i sl.

prikazanog u radu. Sama je definicija termina poprilično nejasna. Autor prizna-
je da je inspiraciju za termin našao kod francuskih semiotičara u njihovoj teori-
ji kulturnih jedinica («culturèmes»), te navodi neka njihova svojstva kao što su
virtualnost (vjerojatno u smislu da je takva jedinica nematerijalna, da postoji u
svijesti), i činjenicu da semantička konotacija u njima prevladava denotaciju⁶.
Iz daljnje je analize vidljivo da polazište može biti jednostavno leksička jedini-
ca. Ona ipak dobiva znatno opširniji opis, do sada nepoznat rječnicima. U okvi-
re definicije riječi – kulturema ulaze tzv. definicijska svojstva (dakle sve ono,
što čini konotaciju, u logičkom smislu) kao i stereotipna pa čak i okazionalna
svojstva, koja su jednostavno slučajno potvrđena u korpusu. U nju ulaze ta-
kođer izričaji (tekstovi) s navedenom temom (npr. «morska tišina»), od najba-
nalnijih i stereotipnih do izrazito suptilnih i kreativnih (Ożdzyński 1993:177).
Ovi izričaji opskrbljuju tekst metaforama (kao što je npr. dijalektalna kašup-
ska animizacija mora⁷), derivatima (npr. *bezwietrze*) i sinonimima (npr. tišina –
mir, flauta). Rječnička natuknica TIŠINA u *Rječniku morske kulture* pokazuje
ambicioznu namjeru sastavljanja dikcionara, koji bi u sebi sadržavao leksiko-
grafske tipove kao što su povijesni rječnik, rječnik sinonima, ideacijski rječnik
(portretiranje pojmova), autorski rječnik te aksiološki rječnik.

Takav pothvat traži da lingvist u svome radu posegne za interdisciplinar-
nim metodama, prije svega iz teorije književnosti (analiza književnih motiva,
tropa, vrsta, stereotipa, književnih junaka), etnologije (ritualizmi, jezična ma-
gija⁸) i društvene psihologije (npr. ispitivanje stavova putem anketa). Prave re-
zultate mogu donijeti tek ispitivanja materijala dvaju ili više jezika. Interes sla-
vistike za tzv. jezičnu sliku svijeta⁹ (polj. *językowy obraz świata*, rus. *языковая
картина мира*), koji se ograničava na pojedine jezike vodi, kao i svaki lingvo-
centrizam, prema apsolutiziranju opisa. Međutim svjesna sam da dodavanje
usporedne komponente istraživaču stvara dodatne poteškoće. To je dugotrajan
zadatak za veliki tim s velikim rizikom i vjerojatnošću neizvjesnog ishoda.

⁶ Ovdje također nije jasno o kakvim je parovima termina riječ. Ako je denotacija = eksten-
zija, onda je u skladu s logičkom tradicijom njezin protučlan – konotacija u smislu ‘intenzije’.
Čini se ipak da autor ima na umu semantičke asocijacije, a ne intenziju kao srž pojma. Možemo
jedino naslutiti da je riječ o samom odgađanju denotacije: kulturem kao nadograđena interpreta-
cija nečega ne mora se odnositi na stvarne «objekte».

⁷ S pravom ili ne mnogi poljski jezikoslovci još smatraju kašupski jezik jednim od dijale-
kata poljskoga jezika. Za marinističku tematiku kašupski materijal je bez sumnje važan, dok je
status toga jezika sporan.

⁸ Primjer za to su navodi iz religija, magije, narodnih vjerovanja u opisivanju pojedinih
koncepta kao što je to npr. u izvrsnoj studiji *žabe i krastače* Anne Dąbrowske (A. Dąbrow-
ska, 2000).

⁹ U hrvatskome se osim toga termina pojavljuje i termin *predočavanje svijeta* (BKS).

Termin *kulturem* – stvoren po uzoru na druge jedinice lingvističkog opisa, kao što su *fonem*, *morfem*, *frazem*, *sem(ant)em*, *leksem* – prikladan je u etnolingvističkim istraživanjima s obzirom na jasan odnos prema kulturi. Nazivi koji se na taj način tvore odnose se na jedinice apstraktne razine sustava. U doba rađanja prvih termina iz ove serije još se vodilo računa o formalnom razlikovanju razine teksta i sustava. Zato osim *fonema* postoji *fon*, osim *morfema* – *morf*. Ali već kod realizacije *frazema* – nemamo *frazu*, jer su to jedinice iz različitih podsustava – leksičkog i sintaktičkog, dok se *semantem/semem* te *sem* rabe naizmjenično kao sinonimi. I na kraju *leksem* ima u poljskome tekstualni ekvivalent u obliku višeznačne riječi *wyraz*, *slowo*. Postavlja se pitanje koji bi naziv trebalo rezervirati za konkretnu realizaciju *kulturema*? Reducirani, odsječeni oblik *kultur*, iako analogan *fonu* i *morfu*, izaziva sumnje eufonijskog tipa. Možda bi bilo bolje prihvatiti termin koji je predložila Oksaar – *behaviorem*? Koначно, kultura je dinamična i realizira se u događajima i ponašanju.

Lingvist će se prirodno pozivati na jezičnu očiglednost, tj. na jezičnu manifestaciju kulturnih ponašanja. A njih ima svakojakih. Ako ostajemo pri apstraktnom shvaćanju *kulturema*, svrsishodnim se čini izdvajanje podtipova. To bi bili:

i) kulturemi u užem smislu (ključne riječi kulture, ali također morfemi te morfološke kategorije posebne funkcije, npr. slavenski sufixi, koji na taj način od imenica tvore jako obilježene apstraktivne imenice, u tome često od vlastitih imena, kao polj. *-yzna* u *szlachetczyzna*, *żeromyszczyzna*, rus. *-щина* u *брежневщина* i sl.).

ii) kulturni scenariji, za koje se rabi i engleski izraz *scripts*. Oni reguliraju tipične jezične interakcije u različitim društvenim situacijama, kao komplimentiranje, čestitke, zdravice. Ovoj bih grupi također pribrojila prihvaćen način jezičnog izražavanja osjećaja i to kako u obliku psovki tako i hipokoristika, svojevrsnog «tepanja» (da navedemo samo ta dva jezično suprotstavljena pola emocija). Svi su oni u znatnoj mjeri rutinizirani.

iii) stereotipi (osobito etnički)¹⁰.

iv) ksenizmi (ponašanja, k tome i jezične reakcije koja narušavaju implicitna pravila ponašanja u društvu te koja otkrivaju stranost sudionika u danoj situaciji).

Pojmovi ‘scripts’ i ‘stereotipi’ već su toliko prisutni u literaturi (što doduše ne znači da su jednoznačni) da se možemo osjećati oslobođeni obaveze njiho-

¹⁰ Pojam stereotipa obično se primjenjuje u jako širokom značenju, također književna komparatistika i translatologija posežu za ovim instrumentom, usp. zbornik radova *Język – stereotyp – przekład* ur. E. Skibińska i M. Cieński, Wrocław 2002.

va objašnjavanja. Više pozornosti iziskuju rubni tipovi navedenog popisa: kulturemi *sensu stricto* te ksenizmi.

Izdvajanje ključnih riječi (jer se na to svodi prvi termin) u velikoj je mjeri intuitivno – nisu mi poznati drugi kriteriji. Njihova je brojnost nemjerljiva te se stoga za leksikografske pothvate obično uzimaju u obzir arbitrarni, što ne znači i posve svojevoljni, «volumenski» okviri¹¹. Njihovi autori i urednici dogovaraju se što treba prihvatiti kao bitno i važno i zasigurno se osjećaju prisiljenima odbaciti niz natuknica. A izbor je velik! Pokušajmo pogledati koji su sve mogući kriteriji izbora.

Prije svega: grupa egzotizama, dakle riječi koje opisuju specifične kulturne realije. Obično imamo na umu tzv. materijalnu kulturu, dakle kulinarstvo, nošnju, predmete iz svakodnevnog života, ali i plesove, igre, svečanosti, društvene ustanove, vlastita imena. Oni obično nemaju svoje ekvivalente u drugim jezicima. Prevoditelji primjenjuju različite strategije: ostavljaju originalni naziv kao posuđenicu, kao npr. polj. *bigos*, rus. *мампѣўка*, traže hiperonim, npr. *parlament* umjesto polj. *Sejm*, ili pak uvode perifraze, npr. *bigos*, i prijevod za njemačkog primatelja: '*gedämpftes Sauerkraut mit gehacktem Fleisch*'¹². Noviji dvojezični rječnici (npr. izdanja kuće Pons) uvode pored takvih natuknica pojašnjenja enciklopedijskog tipa u obliku dodatnih okvira (tzv. *Kästchen*). Treba pak podsjetiti da enciklopedijsko i jezično znanje u suvremenoj semantici nije tako oštro suprotstavljeno kao nekada. Ured za promidžbu grada Krakova među simbolima i proizvodima koji bi mogli promovirati taj grad u svijetu navodi nazive predmeta poput: *obwarzanek*, *czapka krakowska*, *smok wawelski*, *Wawel*, *hejnał mariacki*, *Lajkonik*, *szopki*, *Rynek* i *Dama z Łasiczką*¹³. To su gotovo bez iznimke egzotizmi (možda osim riječi *obwarzanek* koji kao *Bretzel* nude prodavači na ulicama njemačkih gradova). Malo je vjerojatno da bi se jezikoslovci svesrdno zalagali za ulazak u rječnike natuknica kao što su *Wawel*, krakovski *Rynek* ili *Dama z Łasiczką* Leonarda, dok mislim da *smok* ili *hejnał* svakako zaslužuju njihovu pažnju. To je povezano s postojanjem (ili nepostojanjem) određenog «viška smisla», koji tu običnu natuknicu mijenja u kulturem – podsjetimo se, virtualnu jedinicu čija konotacija nadilazi denotaciju. Taj se proces može proslijediti u samome jeziku u metaforizaciji, frazeologizaciji i sl.

¹¹ Na primjer u knjizi „Deutsche und Polen. 100 Schlüsselbegriffe“ (ur. E. Kobylińska, 1992, München) kao opseg knjige uzima se gotovo magična brojka 100.

¹² Usp. J. Piprek, J. Ippoldt, *Wielki słownik polsko-niemiecki*, tom I, A – Ó, izd. VI., 1986.

¹³ U skladu s jednom od glavnih misli ovoga članka o neprevodljivosti egzotizama, prevoditeljica ih ostavlja neprevedenima (BKS).

procesa, usp. mađarski *gulaš* te *gulaš-komunizam*, kako se naziva vladavina Janosa Kadara; slično u poljskome polj. *bigos* i *narobić bigosu*, što se ne odnosi na pripremanje zaliha toga jela, već znači ‘napraviti nered, pomutnju, upasti u složenu, zamršenu situaciju’.

Slično i vlastita imena mogu dobivati dodatni smisao. U trenutku kad postaju predikati, mijenjaju denotaciju što prati pojavljivanje dodatnog referencijalnog atributa tipa *poljska Marilyn Monroe*, *brazilski Lech Wałęsa*¹⁴. Općenito treba zapaziti da razlika između vlastitih imena i apelativa u etnolingvističkom pristupu nestaje¹⁵. Posebno značenje dobivaju nacionalni simboli, nacionalna topografija (npr. u poljskom jeziku *Syberia/Sybir*, *Kresy*, *Katyn*¹⁶...), te etnonimi (*Polska* ‘Poljska’, *Polak* ‘Poljak’, *Polka* ‘Poljakinja’ i njihovi formalni derivati *polski* ‘poljski’, *polskość* ‘poljskost’, koji se pak tretiraju kao materijal pogodan za definiciju onih prvih: stvar je u tome što je etnonime Poljakinja/Poljak najlakše definirati pomoću *poljskost*; usp. Nagórko 2003; ovdje međutim treba upozoriti na pojavu nakupljanja stereotipa, što zahtijeva posebnu pozornost).

Egzotizmi se mogu promatrati s dvaju gledišta. To mogu biti jedinice vlastitog jezika za koje ne nalazimo ekvivalent u drugome kodu ili obrnuto: u vlastiti jezik uvodimo riječi koje su očigledno strane. To je vidljivo u preuzimanju stranih citata kao što su u poljskom jeziku prisutni književni germanizmi *Schadenfreude*, *Zwischenruf*, *Kulturkampf* ili razgovorno *ganz* <*egal*> (grafički također samo *ganz*–; Bogusławski, Wawrzyńczyk, 1993:127). Skriva li se iza takvog preuzimanja neka opća tendencija? Znanstvenici koji proučavaju jezične kontakte, analizirajući dijaloge između ljudi koji predstavljaju razne jezike, zapazaju lakoću u preuzimanju partikula i interjekcija, dakle signala nastavka diskursa, tj. onih elemenata čija je funkcija podržavanje kontakata, a ne informacija. Češki imigranti u SAD-u svoj češki obilato «pune» amerikanizmima kao što su: *anyway*, *well*, *great*, *right*, *my gosh* (usp. Kučera 1990:123). Slična zapazanja bilježe istraživači jezika poljske dijaspore u Americi. U takvim posuđenicama nije riječ o njihovoj informativnoj vrijednosti, niti o tome da te riječi

¹⁴ Tako je nakon izbora 2002. u tisku nazvan novi predsjednik Brazila. Stvar je u prenošenju takvih osobina originala kao što su sličan tip političke karijere od sindikalnog aktivista do političara, *self-made man*.

¹⁵ Na ulogu vlastitih imena, na njihovu „ukorijenjenost” u kulturi i nastale probleme za glotodidaktiku ruskog jezika, upozorava Probst 1997 (autorica u literaturi također navodi naslove drugih radova s temom supstitucije vlastitih imena, njihove uloge u lingvistici teksta i različitih s time povezanih spornih pitanja).

¹⁶ Riječi *Katyn* svoj je članak posvetila J. Puzynina (1997). Za nju je to „simbol”, „riječ-zastava koja istodobno obilježava”.

nazivaju nešto do sada «nenazvano» u jeziku primatelju jer, kao što je poznato, partikule ne nazivaju već je njihova funkcija posve pragmatična. Za kulturu lingvistiku znatno su zanimljivije imenice – hipostaze pojmova, kao što je to gore naveden primjer *Schadenfreude*. SWOiT¹⁷ pod tom natuknicom daje ek-splikaciju: ‘radost zbog nečijeg neuspjeha, povodom nečije štete, zbog nečijeg gubitka’. Ovaj poprilično niski osjećaj zasigurno nije poznat samo Nijemcima, ali je samo u njemačkom jeziku dobio ime.

U jeziku primatelju egzotizmi počinju živjeti svoj život. Na primjer, *Kulturkampf* u poljskoj publicistici rabi se jedino kao historizam koji opisuje politiku germanizacije koju je provodila Bismarckova vlada prema Poljacima – usp. cit.

«Taj je princip» [tj. taktiku opstanka – A. N.] «Crkva primjenjivala u biti tijekom cijelog razdoblja komunističke Poljske, čak i tada kada je ulazila (ili kada je bila uvučena) u sukob s vlastima, kao u godinama gomulowskog *Kulturkampf*a, s apogejom za vrijeme ‘rata Milenija’» (Tygodnik Powszechny, 16/2002:9).

Tekst prikazuje analizu odnosa Crkva – država u Poljskoj za vrijeme Gomulke, s time da *gomulowski Kulturkampf* ima zajednička svojstva s originalom samo s pola značenjskih konotacija: borba protiv nečega s pozicije osjećaja idejne nadmoći, nasilno nametanje stavova i uvjerenja.

Kultura, kao što smo rekli, obuhvaća sve. Ona je istodobno i smetište civilizacije. Slično kao i u jeziku ne smijemo sužavati područje istraživanja samo na aksiološki «važne»¹⁸ riječi, a okrenuti leđa onome što bi moglo biti sramotno ili pak ne doprinosi narodnoj slavi. Nisu to samo kondemnanda, kao što su *zakłamanie* ‘licemjerje’, *korupcja* ‘korupcija’ (usp. Pisarek 2002:82), čiji izraz jednoznačno ukazuje na demaskirajuću namjeru onih koji te riječi rabe. Na popisu poljskih kulturema trebali bi se naći leksemi poput (navodim abecednim redom): *baba*, *balagan* (i cijeli niz sinonima – usp. DSS¹⁹) *bohaterstyczna*, *cham*, *cierpiętnictwo*, *cwaniak*, *kolejkowicz*, *koltun*, *kupiec*, *schabowy*, *szlachetczyzna*, *warchoł*, *warcholstwo*, *wódka*, *załatwić*, *zaścianek*, *ziemiaństwo*...²⁰

¹⁷ SWOiT = *Słownik wyrazów obcych i trudnych*, A. Markowski, R. Pawelec, Warszawa 2001.

¹⁸ Iako će bez sumnje jezikoslovac koji razumije svoju profesiju kao društveno zaduženje posvetiti svoje „zemałjsko” vrijeme prije svega analiziranju „ważnih riječi” – v. J. Puzynina 1997.

¹⁹ DSS = *Dystynktywny słownik synonimów*, A. Nagórko, M. Łaziński, H. Burkhardt, izd. Universitas (2004).

²⁰ Usp. bilj. 13 (BKS).

Oni doduše sadržavaju evaluacijsku komponentu, ali ona nije uvijek u prvome planu. Oni mogu biti dokaz prolazne kulture, mogu nazivati određene ljudske tipove te povijesno oblikovane stavove. Ono što ih izdvaja jest da je tijekom prevođenja za njih teško naći jednako sadržajan ekvivalent, što je uzrokovano njihovim konotativnim, a ne denotativnim karakterom.

Prihvatanje takvog kriterija uzrokuje prihvatanje poredbenog opisa leksi-ka. Zaista bi se u projektiranom opisu trebali naći njemački kulturemi kao što su *Bürger*, *Geburtstag*, *Gemütlichkeit*, *Heimat*, *Junker*, *schön*, *schwören*, *Stammtisch*, *süß* i sl. Svaki od njih zaslužuje zasebnu monografiju, za što, naravno, u tradicionalnim leksikografskim radovima nema mjesta. B. Sekulski²¹ prikazuje zanimljivu analizu njemačkog *Stammtisch*. Analizu provodi metodom «pojmovnog okvira» («frame»), koja se sastoji od upisivanja riječi u pragmatičko-jezični kontekst, koji u anketi sadržava pitanja tipa: Tko? Kada? Gdje? Zbog čega? Zašto? Što? i Kako?. Njemačka imenica *Stammtisch* nema ekvivalent ni u engleskom, ni u francuskom, ni u ruskom ili poljskom jeziku. U dvojezičnim rječnicima obično na tome mjestu imamo perifrize koje pokazuju mnogostruka značenja kao npr. u poljskom²²: 1. 'zarezerwowany (lub) stały stolik', 2. 'grono stałych gości', 3. 'regularne spotkania'²³. Analiza okvira dozvolila je autorici prikazati niz svojstava povezanih s njemačkom kulturom. Navodim manji odlomak: «Okvir *Stammtisch*

Tko? Uglavnom muškarci, češće stariji nego mladi, koji nerijetko pripadaju generaciji, iz istog kraja (ne došljaci), koji se dobro poznaju, koji su zaposleni, vjerojatno ne ljevica, materijalno dobro stojeći, konzervativni u stavovima, ne odriču se alkohola (nisu apstinenti).

Gdje? Stalni rezerviran stol u lokalnu, gostionici, ne u baru niti u lokalnu brze hrane, ali niti u luksuznom restoranu.

[...] Kako? Razgovori o politici, političarima, lokalnoj politici, nogometu, automobilima, o poznatim osobama u danoj sredini (ali rijetko o vlastitim obiteljskim problemima, ne o književnosti, umjetnosti ili osjećajima).»

Opis pojmovnog okvira, naravno, mora biti širok. Veliku ulogu u njemu igra negacija, kao odbacivanje mogućih sudova primatelja. Taj opis može čak stvarati dojam da jezikoslovac opisuje ono što kao očigledno znanje (ili čak predznanje, pozadina zajednička govorniku i slušatelju) pripada domeni šutnje. Pa

²¹ Birgit Sekulski, *Was ist ein Stammtisch?* (neobjavljeni rukopis).

²² Ta bi eksplikacija na hrvatskome bila slična: 1. 'rezerviran ili stalan stol', 2. 'krug stalnih gostiju', 3. 'redoviti susreti'.

²³ Usp. Pons, *Duży słownik niemiecko-polski*, Ernst Klett Verlag, Stuttgart 2001.

ne govorimo glasno ono što i onako svi znaju. Ipak takve su eksplikacije programski obilate. Stvar je u potpunom opisu, koji bi trebao portretirati pojam u njegovim raznim pojavama (profilima²⁴: za *Stammtisch* to bi bio profil ‘stol, mjesto’; ‘stol – skupina’; ‘stol – društveni događaj’) – na taj način da postane dostupan i razumljiv također i ljudima izvan danog kulturnog kruga (za Europljane mlijeko je napitak za djecu, Amerikanac pije mlijeko uz jelo i to nije dokaz njegove infantilnosti; vrijedi dakle u definiciju mlijeka unijeti element: ‘najčešće u prehrani djece’). Poželjno bi bilo stvaranje relativno jednostavnog, po mogućnosti univerzalnog, jezika opisa. Nažalost, jednostavnost plaća obično danak razvučenosti. Birgit Sekulski opisuje atmosferu koja prati *Stammtisch* kao ‘bürgerlich’, ‘gediegen’, ‘gemütlich’, ‘rustikal’. Pribojavam se da su ovi u svome obliku spretni pridjevi sami kandidati za kultureme i sami traže detaljnu eksplikaciju.

Samo na taj način možemo ih približiti strancu. Naravno, tu je od pomoći zapažanje, prikupljanje vlastitih iskustava. To je ipak mnogo dulji i katkada bolan način, kada se još usput spotičemo i o ksenizme. Ksenizme možemo razumjeti kao interakcije kojima je, što se jezične strane tiče, teško išta prigovoriti, koji ipak izazivaju zbunjenost jer narušavaju pravila pragmatike ili dublja kulturna pravila. Na primjer, Talijanka koja na odlasku govori *Dobar dan!* samo replicira vlastiti model ponašanja, u kojemu je ta formula pogodna kako za početak tako i za završetak razgovora. Poljakinja, ugledavši svoju njemačku kolegicu, viče *Tschüss!* i njemački ritualizam uzima kao ekvivalent poljskoga *Cześć!*, koje je univerzalno, dok se «behavitizam» *Tschüss!* govori samo na rastanku. Ovakve i druge jednostavne nesporazume lako je izbjeći ili objasniti. Teže je kada je u pitanju leksik koji vrednuje i koji je do sada slabo poredbeno obrađen. Višegodišnje iskustvo u njemačkom jezičnom okružju uvjerilo me više puta kako je lažno zaključivati na temelju predodžbi iz vlastitog jezika. I tako njemačko *Du Idiot!* nije toliko snažno kao polj. *Ty idioto!*. Slično njem. *gemein* ne znači uvijek isto što i polj. *podły*. Ako nekome kažemo *Sie sind gemein!* to ne mora voditi prekidanju društvenih odnosa, čemu sasvim sigurno vodi uporaba u poljskome invektive *Pan jest podły!*.

Zadaća lingvistike je – slično kao i svake znanstvene discipline – iscrpan opis predmeta istraživanja. Neki aspekti jezika vidljivi su tek u usporedbi s drugim sustavima sporazumijevanja.

(prijevod s poljskoga Barbara Kryžan-Stanojević)

²⁴ Opet imamo višeznačan i prečesto rabljen termin. Ovdje je riječ o *profilima* kao promjenljivim oblicima pojave nečega, predmeta misli, koje se aktualiziraju putem konteksta.

Literatura

- ANUSIEWICZ, JANUSZ 1995. *Lingwistyka kulturowa*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- BAUMGART, ANNETTE 1997. Wenn zwei dasselbe sagen, dann ist es nicht dasselbe. *Der Text in Forschung und Lehre*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 169–177.
- BOGUSŁAWSKI, ANDRZEJ; JAN WAWRZYŃCZYK 1993. *Polszczyzna, jaką znamy*. Warszawa: UW, Katedra Lingwistyki Formalnej.
- DĄBROWSKA, ANNA 2000. Tę żabę trzeba zjeść: Językowo-kulturowy obraz żaby w polszczyźnie. *Językowy obraz Świata i kultura*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 181–203.
- EHNERT, ROLF 1988. Komm doch mal vorbei. Überlegungen zu einer „kulturkontrastiven Grammatik“. *Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache* 14, 301–312.
- FLEISCHER, MICHAEL 1995. *Das System der polnischen Kollektivsymbolik. Eine empirische Unter-Suchung*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- KLEIN, JOSEF 1989. Wortschatz, Wortkampf, Wortfelder in der Politik. *Politische Semantik: Bedeutungsanalytische und sprachkritische Beiträge zur politischen Sprachverwendung*, Westdt. Verl., Oplaten.
- KUČERA, KAREL 1990. *Český jazyk v USA*. Praha: Univerzita Karlova.
- LEECH, GEOFFREY N. 1983. *Principles of Pragmatics*. London and New York: Longman.
- NAGÓRKO, ALICJA 1994. Z problemów etnolingwistyki – jak porównywać języki i kultury? *Poradnik Językowy* 4, 4–14.
- NAGÓRKO, ALICJA 2002. Fremdsprachenunterricht und der Wandel der kulturellen Stereotype in den deutsch-polnischen Beziehungen. *Sprachwissen in der Hochschulgermanistik. Interkulturelle Kommunikation*, DAAD 2004, 242–252.
- NAGÓRKO, ALICJA; ŁAZIŃSKI, M.; BURKHARDT, H. 2004. *Dystynktywny słownik synonimów*. Krakow: Universitas.
- OKSAAR, ELS 1988. *Kulturemtheorie. Ein Beitrag zur Sprachverwendungsfor-schung*. Göttingen: Vandenhoeck & Rupprecht.
- OŹDŻYŃSKI, JAN 1993. Pojęcie „kulturemu” jako podstawowej jednostki derywacji stylistycznej. *Stylistyka* II, 173–185.
- PISAREK, WALERY 2002. *Polskie słowa sztandarowe i ich publiczność*. Krakow: Universitas.
- PROBST, LILIA 1997. Eigennamen in publizistischen Texten und ihr Stellenwert im Spracherwerb Russisch. *Der Text in Forschung und Lehre*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 162–168.

- PUZYNINA, JADWIGA 1997. *Katyń. Słowo-Wartość-Kultura*. Lublin: Tow. Naukowe KUL 396–410.
- SKIBIŃSKA, ELŻBIETA; MARCIN CIEŃSKI (ur.), 2002. *Język – stereotyp – przekład*, Wrocław: Dolnośląskie Wyd. Edukacyjne.
- WHORF, BENJAMIN LEE 1963. *Sprache Denken Wirklichkeit. Beiträge zur Meta-linguistik und Sprachphilosophie*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- WIERZBICKA, ANNA 1999. *Język – umysł – kultura*. Warszawa: PWN.

Ethnolinguistik und Kultureme im zwischensprachlichen Raum

Zusammenfassung

Die Ethnolinguistik ist – ihrer Methode nach – interdisziplinär und kontrastiv ausgerichtet. In ihren Grundeinheiten, Kultureme genannt, vereinen sich das Sprachliche mit dem Kultur-anthropologischen und Literarischen. Im Artikel werden verschiedene Arten solcher Einheiten erkundet: *Kultureme* in engeren Sinne (auch Schlüsselwörter genannt, wobei das ‘Wort’ nicht nur eng morphologisch verstanden wird), kulturelle *Scripts* (die bestimmte, stark konventionalisierte Sprechakte steuern), in der Sprache petrifizierte *Stereotype* (in erster Linie Ethnostereotype) sowie *Xenismen* (eine Art Störung in der sprachlichen Interaktion, die durch den Einfluß „fremder“ Kultur verursacht wird).

Am polnischen Sprachmaterial wird demonstriert, nach welchen Auswahlkriterien die Bestimmung der sprach- und kulturspezifischen Einheiten erfolgt (Exotismen, Onyme und sonstige mit Konnotationen versehene Lexik, wodurch die Ethnosemantik und die Ethnopragsmatik zur Geltung kommen).

Ključne riječi: etnolingvistika, egzotizam, kulturem, scenarij, stereotip, ključne riječi, ksenizam

Schlüsselwörter: Ethnolinguistik, Exotismus, Kulturem, Onym, Schlüsselwörter, Script, Stereotyp, Xenismus